অধ্যায় ১ ঃ অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ সম্প্ৰদায়সমূহ

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য
১.২ পৰিচয়
১.৩ কাব্যশাস্ত্ৰৰ আৰম্ভণি আৰু বিকাশ
১.৪ অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়
১.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১.৬ অধিক জানিবলৈ
১.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
১.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- সংস্কৃত অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ আৰম্ভণি কিদৰে হৈছিল, সেই বিষয়ে জানিব পাৰিব
- বিৱৰ্তনৰ মাজেৰে অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ বিকাশ কিদৰে হ'ল সেইবিষয়েও জানিব পাৰিব
- অলংকাৰশাস্ত্ৰত সৃষ্টি হোৱা বিভিন্ন ধাৰণাসমূহৰ বিষয়েও অৱগত হ'ব
- ধাৰণাসমূহ কিদৰে ধাৰাত পৰিণত হৈ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়ৰ সৃষ্টি কৰিলে এই বিষয়েও জ্ঞান আহৰণ কৰিব পাৰিব।

১.২ পৰিচয়

আগৰ পাঠ্যবিষয়ত আপুনি নাটক আৰু মহাকাব্যৰ বিষয়ে পঢ়িলে। এই অধ্যায়টিত আপুনি সংস্কৃত অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ আৰম্ভণি আৰু ক্ৰমবিকাশৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব। ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ইতিহাসত অলংকাৰশাস্ত্ৰই এক গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান অধিকাৰ কৰিছে। সুদীৰ্ঘকালৰ কাব্যিক ঐতিহ্য বহন কৰা ভাৰতবৰ্ষতেই পোনপ্ৰথম অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ আৰম্ভণি হৈছিল। অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ ধাৰণাসমূহ দুহেজাৰ বছৰৰ চিন্তা চৰ্চাৰ মূৰকত স্থিৰ সিদ্ধান্তৰূপে পৰিগণিত হৈছিল। 'অলংকাৰশাস্ত্ৰ'ৰ নামকৰণ অনুসৰি কেৱল অলংকাৰেই এই অধ্যয়নৰ বিষয়বস্তু নহয়। ৰস, ৰীতি, ধ্বনি ইত্যাদিও এই শাস্ত্ৰৰ অন্তৰ্ভুক্ত। প্ৰাচীন আলংকাৰিকসকলে কাব্যিক প্ৰকাশভংগীত অলংকাৰেই প্ৰধান উপাদান আছিল বুলি গণ্য কৰিছিল। সেয়েহে অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ নামকৰণো সেইদৰেই থাকি গ'ল। অলংকাৰশাস্ত্ৰক 'সাহিত্যশাস্ত্ৰ' বা 'ক্ৰিয়াকল্প' আদি নামেৰেও জনা যায়। পুৰাণ আৰু মহাকাব্য দুখনত 'ক্ৰিয়াকল্প' নামটিৰ উল্লেখ আছে।

জানি থোৱা ভাল

অলংকাৰশাস্ত্ৰ আচলতে সংস্কৃত সাহিত্যৰ সমালোচনা শাস্ত্ৰ। ইয়াৰ সেইবাবে পৰিধি অসীম। অলংকাৰ নাম থাকিলেও কাব্যৰ সকলোবোৰ উপাদানৰ বিষয়ে ইয়াত চৰ্চা হয়। ৰীতি, গুণ, ধ্বনি, ৰস, বক্ৰোক্তি, দোষ আনকি নাটকৰ বিষয়েও অলংকাৰশাস্ত্ৰত সমালোচনা থাকে। নাটকো যিহেতু কাব্যই, সেইবাবে নাট্যশাস্ত্ৰৰ বিষয়বস্তুও বহু আলংকাৰিকে অলংকাৰশাস্ত্ৰতেই অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছে। ব্যাকৰণশাস্ত্ৰৰ লগতো অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ যোগসূত্ৰ আছে। অলংকাৰশাস্ত্ৰই কাব্যিক প্ৰকাশভংগীক আৰু ব্যাকৰণশাস্ত্ৰই শব্দশুদ্ধিৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ১ ঃ অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ অন্য এটা নাম লিখক ?

.....

প্ৰশ্ন নং ২ ঃ অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ লগত যোগসূত্ৰ থকা আন এখন শাস্ত্ৰৰ নাম লিখক।

.....

১.৩ কাব্যশাস্ত্ৰৰ আৰম্ভণি আৰু বিকাশ

এতিয়া আপুনি ভাৰতীয় কাব্যশাস্ত্ৰৰ আৰম্ভণি আৰু ক্ৰমবিকাশ কেনেদৰে হ'ল সেই বিষয়ে জানিবলৈ পাৰিব।

ভাৰতীয় কাব্যৰ এটি সুদীৰ্ঘ ইতিহাস আছে। ঋগ্বেদৰ মন্ত্ৰসমূহ যদিও পদ্যৰ উৎকৃষ্ট নিদৰ্শন, কাব্যশাস্ত্ৰৰ উপাদান বৈদিক সাহিত্যত স্পষ্ট নহয়। কিন্তু আধুনিক সমালোচকসকলৰ মতে ৰসবিষয়ক চিন্তা চৰ্চা বেদৰ যুগতেই হৈছিল। এনে বহুতো মন্ত্ৰ বেদত আছে যিবিলাক কাব্যসমালোচনাৰ আদি স্তৰ বুলিব পাৰি।

মহাকাব্যৰ যুগৰ পৰা 'ৰামায়ণ'ক আদিকাব্য হিচাপে আৰু বাল্মীকিক আদিকবি সমালোচক হিচাবে গণ্য কৰা হয়। ব্যাধৰ হাতত ক্ৰৌঞ্চ পক্ষীৰ মৃত্যুত ক্ৰৌঞ্চীৰ বিলাপত কবিৰ অন্তৰ দ্ৰৱীভূত হৈ অন্তৰৰ শোক শ্লোক হিচাবে নিৰ্গত হৈছিল। ৰামায়ণত উল্লেখ কৰা মতে শ্লোকটি এনে ধৰণৰ—

পাদবদ্ধো ?ক্ষৰসমঃ তন্ত্ৰীলয়সমন্বিতঃ।
শোকার্তস্য প্ৰবৃত্তো মে শ্লোকো ভবতু নান্যথা।।

পৰৱৰ্তী সময়ত ধ্বনিবাদৰ প্ৰবৰ্তক আনন্দবৰ্দ্ধনে এই ধাৰণাক ভিত্তি কৰিয়েই ধ্বনিতত্ত্বৰ সৃষ্টি কৰিছিল।

বৈদিক বা মহাকাব্যৰ যুগত কাব্যসমালোচনা শাস্ত্ৰৰ বীজ দেখিবলৈ পোৱা গ'লেও, অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ সুনিৰ্দিষ্ট ধাৰা কিন্তু তেতিয়াই নিশ্চিত হোৱা নাছিল। সেয়েহে কবিসকলে জ্ঞাতসাৰে

কোনো অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ আদৰ্শ অনুসৰণ কৰি কাব্যৰচনা কৰা নাছিল।

'কাব্যমীমাংসা'ৰ ৰচয়িতা ৰাজশেখৰে অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে এটি কাহিনী ব্যক্ত কৰিছে। অন্য কোনো অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ গ্ৰন্থত এনেকুৱা কাহিনীৰ উল্লেখ পোৱা নাযায়। ৰাজশেখৰৰ মতে ব্ৰহ্মাই কাব্য মীমাংসাৰ জ্ঞান লাভ কৰি কাব্যপুৰুষক প্ৰদান কৰে। কাব্যপুৰুষে ওঠৰজন শিষ্যৰ জৰিয়তে অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ জ্ঞানৰ প্ৰসাৰ সাধন কৰে। এই ধাৰণাটিৰ ঐতিহাসিকতা সন্দেহাতীত নহ'লেও ইয়ে কিন্তু সংস্কৃত সমালোচনা সাহিত্যৰ এটি অতীত পৰম্পৰাৰ কথা উনুকিয়াই।

অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ নিশ্চিত জ্ঞান ভৰত মুনিৰ নাট্যশাস্ত্ৰত পোৱা যায়। নাট্য বিষয়ক সমালোচনাশাস্ত্ৰ হ'লেও অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ বিষয়েও এই গ্ৰন্থখনে অভিন্নভাৱে আলোচনা কৰিছে। সেয়েহে বহু সমালোচকে নাট্যশাস্ত্ৰৰ পৰা অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ উৎপত্তি হোৱা বুলি মত পোষণ কৰে। ড° এ বি কীথৰ মতে কিন্তু নাট্যশাস্ত্ৰ আৰু অলংকাৰশাস্ত্ৰ দুয়োপ্ৰকাৰৰ শাস্ত্ৰই পৃথক আৰু দুয়োবিধ শাস্ত্ৰৰ ক্ৰমবিকাশ পৃথকভাৱে হৈছে।

অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ উৎপত্তি আৰু ক্ৰমবিকাশ ভাৰতীয় সাহিত্যৰ ইতিহাসত এটা সুদীৰ্ঘকাল ব্যাপি থকা এটি অধ্যায়। ভৰতৰ পিছত আলংকাৰিক ভামহৰ জৰিয়তে প্ৰকৃত অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ চৰ্চা আৰম্ভ হয়। ভামহৰ পৰা পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথলৈকে অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ এটি অবিচ্ছিন্ন ধাৰা প্ৰৱাহমান। বহুকেইজন প্ৰাচীন আলংকাৰিকে তেওঁলোকৰ পূৰ্বসূৰীৰ নামো উল্লেখ কৰিছে। কিন্তু তেওঁলোকৰ ৰচনা উপলব্ধ নহয়।

ব্যাকৰণশাস্ত্ৰৰ লগতো অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ এটি অঙ্গাঙ্গী সম্পৰ্ক আছে। 'শব্দতত্ত্ব' হৈছে দুয়োখন শাস্ত্ৰৰেই আলোচনাৰ সাধাৰণ বিবেচনাৰ বিষয়। কিন্তু অলংকাৰশাস্ত্ৰই কাব্যিক প্ৰকাশ আৰু ব্যাকৰণে শুদ্ধতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে। ব্যাকৰণৰ বহু সূত্ৰৰ প্ৰয়োগ অলংকাৰশাস্ত্ৰত দেখিবলৈ পোৱা যায়। বিখ্যাত আলংকাৰিক আনন্দবৰ্দ্ধনে বৈয়াকৰণ সকলক প্ৰথম বিদ্বান বুলি আখ্যা দিছে।

এনেদৰে বিভিন্ন শাস্ত্ৰৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত হৈ গতি কৰা অলংকাৰশাস্ত্ৰই এটি নতুন দিশ লাভ কৰিলে। আলংকাৰিকসকলে কাব্যত মূল তত্ত্বৰ বিবেচনা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। কাব্যৰ মূলতত্ত্ব বা আত্মাৰ অনুসন্ধানত বহু ধাৰণাৰ সৃষ্টি হৈছিল। নিজৰ তত্ত্বক প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ গৈ প্ৰবক্তাসকলৰ মাজত বাদানুবাদৰো সৃষ্টি হৈছিল।

জানি থোৱা ভাল

ধ্বনিবাদত ৰামায়ণৰ ক্ৰৌঞ্চবিলাপত বাল্মীকিৰ স্বতঃস্ফূৰ্ত কাব্যিক প্ৰকাশে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল। অভিনৱগুপ্তই 'লোচন' টীকাত এই কথা স্পষ্ট কৰিছে—

কাব্যস্যাত্মা স এবার্থস্তথা চাদিকবেঃ পুৰা।
ক্ৰৌঞ্চদ্বন্দ্ববিয়োগত্থৎ শোকঃ শ্লোকত্বমাগতঃ।।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ ধ্বনিবাদৰ প্ৰবৰ্তক কোন?

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ কাব্যমীমাংসা কোনে লিখিছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ নাট্যশাস্ত্ৰৰ প্ৰণেতা কোন?

.....

১.৪ অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়

এতিয়া আপুনি অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়সমূহৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিবলৈ পাৰিব।

ভৰতমুনিৰ পৰা পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথলৈকে বহুকেইগৰাকী সৰু বৰ আলংকাৰিকে স্বকীয় ধাৰণাৰ উন্মেষ ঘটাইছিল। আলংকাৰিকসকলে শব্দাৰ্থ শৰীৰযুক্ত কাব্যৰ আত্মাৰ অন্বেষণ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। কাব্যৰ আত্মাৰ বিচাৰ কৰিবলৈ যাওতে বিভিন্ন মতবাদৰ সৃষ্টি হ'ল। মতবাদসমূহেই অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ ইতিহাসত বিভিন্ন ধাৰাৰ প্ৰবৰ্তন কৰিলে। কিছুসংখ্যক সমালোচক এই সম্প্ৰদায় বিভাজনৰ বিৰোধী। কিয়নো এটা বিশেষ নীতিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিলেই এটি ধাৰাৰ সৃষ্টি নহয়। তাৰোপৰি দণ্ডীৰ নিচিনা আলংকাৰিকে অলংকাৰ আৰু গুণ দুয়োটাতে সমানেই গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে বাবে তেওঁ কোনো সম্প্ৰদায়ৰ অন্তৰ্ভুক্তি নহয়। গতিকে দণ্ডী ৰীতিবাদ আৰু অলংকাৰবাদৰ অন্তৰ্ভুক্ত নহয়। ড° পি ভি কানেই ভাৰতীয় অলংকাৰ শাস্ত্ৰক পাঁচটা সম্প্ৰদায়ত ভাগ কৰিছে— ১) অলংকাৰবাদ ২) ৰসবাদ ৩) ধ্বনিবাদ ৪) ৰীতিবাদ আৰু ৫) বক্ৰোক্তিবাদ। অন্য লিখকে ঔচিত্যকো এটি সম্প্ৰদায়ত বিভক্ত কৰিছে। তলত এই সম্প্ৰদায়সমূহৰ চমু বিৱৰণ দাঙি ধৰা হ'ল।

- **অলংকাৰবাদ**

ভামহে 'কাব্যালংকাৰ' নামেৰে এখন অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ ওপৰত গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। ইয়াত ছয়টা পৰিচ্ছেদ আছে

অলংকাৰবাদীসকলৰ মতে দোষহীন আৰু অলংকৃত শব্দাৰ্থই কাব্য। অলংকাৰক প্ৰাধান্য দিলেও কিন্তু ইয়াক কেতিয়াও আত্মা বুলি কোৱা নাই। অলংকাৰেই প্ৰাচীন কালত অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ মূল আলোচ্য বিষয় আছিল আৰু সেইবাবে সংস্কৃত সমালোচনা সাহিত্যক অলংকাৰশাস্ত্ৰ নামেৰেই জনা যায়।

ভামহেই অলংকাৰবাদৰ প্ৰাচীনতম প্ৰবৰ্তক। উদ্ভট আৰু দণ্ডীও তেওঁৰ মতবাদৰ সমৰ্থক আছিল। ৰুদ্ৰট, প্ৰতিহাৰেন্দুৰাজ, জয়দেৱ, অপ্পয়দীক্ষিত আদিও এই মতবাদৰে অনুসৰণকাৰী। ৰুদ্ৰটে ৰস আৰু অলংকাৰক একেই মৰ্যাদা দিছিল। প্ৰাচীনতম আলংকাৰিক ভৰতেও চাৰিটা অলংকাৰৰ উল্লেখ কৰিছিল। ইয়াৰ উপৰিও ভৰতে 'ভূষণ' নামেৰেও জ্ঞাত কিছুমান লক্ষণৰ উল্লেখ কৰিছে। এই লক্ষণসমূহ পিছৰ আলংকাৰিকসকলৰ অলংকাৰসমূহৰ লগত বৈশিষ্ট্যত একেই। ভামহে অলংকাৰৰ সংজ্ঞা নিদিলেও, অলংকাৰহীন কাব্য বিভূষনহীনা নাৰীৰ দৰেই সুন্দৰ নহয়

বুলি উল্লেখ কৰিছে। দণ্ডীয়ে কিন্তু অলংকাৰক কাব্যৰ শোভাকাৰক ধর্ম বুলি উল্লেখ কৰিছে।

অলংকাৰৰ ধাৰণা ক্ৰমান্বয়ে অলংকাৰশাস্ত্ৰত বাঢ়ি গ'ল। ভৰতৰ চাৰিটা অলংকাৰ সংখ্যাত এশতকৈও বেছি হ'লগৈ। অলংকাৰক গুৰুত্ব দিলেও কিন্তু এইসকল আলংকাৰিক ৰসৰ বিষয়ে অৱগত আছিল। ৰসে প্ৰাধান্য নাপালেও ৰসবৎ, প্ৰেয়স্, উৰ্জস্বী আদি অলংকাৰক স্বীকৃতি দিছিল।

অলংকাৰবাদীসকল **বাচ্যাৰ্থবাদী** আৰু তেওঁলোকৰ মতবাদসমূহ সেয়েহে কাব্যসমালোচনাৰ অন্তৰতম প্ৰদেশত প্ৰৱেশ ঘটিব পৰা নাছিল। তথাপিও শব্দ আৰু অৰ্থক কাব্যৰ শৰীৰ ৰূপে স্বীকৃতি দি বাচ্যাৰ্থবাদীসকলে কাব্য সমালোচনাৰ নতুন মার্গ প্ৰদৰ্শন কৰিলে।

বাচ্যাৰ্থ ঃ শব্দৰ তিনিটা শক্তি আছে - অভিধা, লক্ষণা আৰু ব্যঞ্জনা। শব্দ উচ্চাৰণ কৰাৰ লগে লগে যি বোধ হয় সেয়াই অভিধা। অভিধাই যি অৰ্থ দিয়ে সেয়াই বাচার্থ বা অভিধেয়ার্থ বাচ্যার্থক কাব্যত প্ৰধান বুলি গণ্য কৰা সকল বাচ্যার্থবাদী।

- **ৰীতিবাদ**

'কাব্যালংকাৰ সূত্ৰবৃত্তি'ৰ লিখক বামনেই ৰীতিবাদৰ প্ৰবর্তক। বামনেই পোনপ্ৰথমবাৰৰ বাবে শৰীৰক বাদ দি কাব্যৰ আত্মা বিচাৰ কৰিবলৈ প্ৰচেষ্টা চলাইছিল। তেওঁৰ মতে শব্দার্থ গুণ আৰু অলংকাৰযুক্ত হ'লেহে কাব্যৰ স্বীকৃতি পাব। তেওঁৰ মতে ৰীতিয়েই কাব্যৰ আত্মা, 'বিশিষ্ট' পদৰচনাই ৰীতি' আৰু এই বিশিষ্টতাই হৈছে গুণ। এই গুণবিলাকে কাব্যৰ শোভাবর্দ্ধন কৰে আৰু বামনৰ মতে সৌন্দর্যই অলংকাৰ। বামনৰ মতে ৰীতি তিনিপ্ৰকাৰৰ— বৈদর্ভী, গৌড়ী আৰু পাঞ্চালী। বামনৰ ৰীতিবাদত গুণসমূহেই এটা বিশেষ ৰীতি নির্ধাৰণ কৰে। গুণসমূহ কাব্যত নিত্য কিন্তু অলংকাৰসমূহ অনিত্য।

ৰীতিৰ উৎস নির্ধাৰণো সহজ নহয়। ভৰতে পোনপটীয়াভাৱে ৰীতিৰ উল্লেখ কৰা নাই যদিও চাৰিটা প্ৰবৃত্তিৰ উল্লেখ কৰিছে। সেইকেইটা হ'ল— দাক্ষিণাত্যা, অৱন্তী, পাঞ্চালী, ঔদ্ৰমাগধী, ভৰতৰ 'প্ৰবৃত্তি'ৰ পৰিসৰ কিন্তু যথেষ্ট বহল।

দণ্ডীয়ে বহুকেইটি 'মার্গ'ৰ উল্লেখ কৰিছিল। লগতে বৈদর্ভী আৰু গৌড়ী ৰীতিৰো উল্লেখ কৰিছিল। অলংকাৰ সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰবক্তা ভামহেও বৈদর্ভী আৰু গৌড়ী ৰীতিৰ উল্লেখ কৰিছে। আনন্দবর্দ্ধনে ৰীতিক 'সংঘটনা' আখ্যা দিছে।

কাব্যৰ স্বৰূপ নির্ণয়ত ৰীতিবাদ অলংকাৰবাদতকৈ আগবঢ়া। ৰীতিক কাব্যৰ সাৰবস্তু বুলি গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰিলেও ৰীতিবাদীসকলে কাব্যৰ প্ৰকৃত সৌন্দর্য বিচাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। কুন্তকে এই ৰীতিবাদৰ ধাৰণাক এটি দৃষ্টিৰে বিচাৰ কৰিলে। ৰীতি কোনো দেশধর্ম নহয়। ই কবিৰ শক্তি, ব্যুৎপত্তি আৰু অভ্যাসৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। কুন্তকৰ মতে মার্গ তিনিটা— সুকুমাৰ, বিচিত্ৰ আৰু মধ্যম মার্গ। এইকেইটাৰ যথাক্ৰমে বৈদর্ভী, গৌড়ী আৰু পাঞ্চালীৰ সৈতে সমিলমিল দেখিবলৈ পোৱা যায়।

- **ৰসবাদ**

ৰসবাদৰ আৱিষ্কাৰ কাব্যসমালোচনাৰ ইতিহাসত এক উল্লেখযোগ্য অৱদান। ৰসৰ ধাৰণাৰ উৎস আমি ভৰতমুনিৰ নাট্যশাস্ত্ৰতেই পাওঁ। ভৰতে নাটকৰ প্ৰসংগত ৰসৰ আলোচনা কৰিছিল। পৰৱর্তী আলংকাৰিকসকলে ৰসৰ ধাৰণাৰ গ্ৰহণযোগ্যতা অনুধাৱন কৰি গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হেতুকে ৰসবাদৰ সৃষ্টি হ'ল। ৰসবিষয়ক ভৰতমুনিৰ সূত্ৰটি হ'ল— 'বিভাৱানুভাৱব্যাভিচাৰী সংযোগাত্ ৰসনিষ্পত্তিঃ' অর্থাৎ বিভাৱ অনুভাব আৰু ব্যাভিচাৰীভাবৰ সংযোগত ৰসৰ নিষ্পত্তি হয়।' ভৰতৰ

বিভাৱ ঃ মানুহৰ অন্তৰত ৰতি আদি নটা স্থায়ী ভাৱ নিহিত হৈ থাকে। এই ভাবসমূহৰ উদ্বোধক কাৰণক বিভাৱ বোলে। ই দুই প্ৰকাৰৰ— আলম্বন আৰু উদ্দীপন।

অনুভাৱ ঃ স্থায়ীভাবৰ অনুগত আৰু বহিঃ প্ৰকাশৰ মাধ্যমসমূহ অনুভাৱ।

ব্যভিচাৰী ভাৱ ঃ স্থায়ীভাবৰ পুষ্টিৰ আৰু প্ৰকাশৰ বাবে থকা অন্য ভাৱসমূহ সঞ্চাৰী বা ব্যাভিচাৰী ভাৱ।

শব্দৰ তিনিটা শক্তি— বাচ্যাৰ্থ, লক্ষাৰ্থ আৰু ব্যংগাৰ্থৰ ভিতৰত বাচ্যাৰ্থক বাদ দি লক্ষাৰ্থ আৰু ব্যংগাৰ্থৰ লগত সম্বন্ধিত ৰস।

ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত অৰ্থই ব্যংগ্য অৰ্থ।

পৰৱৰ্তী আলংকাৰিকসকলে এই ৰসসূত্ৰটিক বিভিন্ন দাৰ্শনিক দৃষ্টিভংগীৰ পৰা ব্যাখ্যা কৰি ৰসবাদক পূৰ্ণৰূপ প্ৰদান কৰিছিল। ৰসবাদৰ ব্যাখ্যাকৰ্তা কেইবাজনো আছে। এইসকল টীকাকাৰৰ ভিতৰত ভট্টলোল্লট, শ্ৰীশঙ্কুক, ভট্টনায়ক, অভিনৱগুপ্ত আদি প্ৰধান। ভৰতৰ আঠটা ৰসৰ উপৰিও মন্মটে নৱমৰস 'শান্ত' ৰসক স্বীকৃতি দিছিল। বিশ্বনাথ কবিৰাজেই কাব্যত ৰসকেই আত্মা বুলি স্বীকৃতি দিছে। ৰসক বহল অৰ্থত গ্ৰহণ কৰি ভাব, ৰসাভাস আদি সকলোবিলাকক ৰসৰ ভিতৰত অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছিল।

ভাৰতীয় ৰসতত্ত্ব বহু পৰিমাণে মনস্তাত্ত্বিক। মানুহৰ অন্তৰৰ ৰতি, শোক, হৰ্ষ আদি সুপ্ত হৈ থকা স্থায়ীভাববিলাকে উপযুক্ত পৰিৱেশ আৰু আলম্বনৰ উপস্থিতিত পাঠক বা দৰ্শকৰ হৃদয়ত এক অনাবিল আনন্দৰ সৃষ্টি কৰে। সেয়াই ৰসোপলব্ধি। ৯টা স্থায়ীভাৱৰ লগত ৰস উদ্ৰেক কৰা উদ্বোধকক বিভাৱ বোলা হয়। ই দুই প্ৰকাৰৰ— আলম্বন আৰু উদ্দীপন। ইয়াৰ উপৰিও আন কিছুমান ভাৱ স্থায়ীভাৱৰ অনুগত হিচাবে থাকি স্থায়ীভাবসমূহক পোষণ কৰে। সেইবোৰক অনুভাৱ বোলে। স্থায়ীভাৱৰ প্ৰকাশ কৰা ভাৱসমূহক ব্যাভিচাৰী বা সঞ্চাৰী ভাব বোলা হয়। এই ধাৰণাকেই পিছৰ আলংকাৰিকসকলে সমালোচনা কৰি যুগান্তৰকাৰী ধাৰাৰ সৃষ্টি কৰে।

- **ধ্বনিবাদ**

ধ্বনিতত্ত্বৰ উদ্ভাৰক আচাৰ্য আনন্দবৰ্দ্ধন। কিন্তু আনন্দবৰ্দ্ধনে নিজেই এই তত্ত্বক নবীন সিদ্ধান্ত বুলি গণ্য নকৰিছিল। ধ্বনিক কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকৃতি দি ধ্বনিৰ এক পূৰ্ব পৰম্পৰাৰ সংকেত দিছিল। কিছুসংখ্যক সমালোচকৰ মতে ধ্বনিতত্ত্ব ৰসতত্ত্বৰ প্ৰসাৰণমাত্ৰ।

আনন্দবৰ্দ্ধনৰ 'ধ্বন্যালোক' এখন যুগান্তকাৰী গ্ৰন্থ। **বাচ্যাতিৰেকী** ৰসৰ সন্ধানৰ কথা পোনপ্ৰথমবাৰৰ বাবে আনন্দবৰ্দ্ধনেই সম্ভেদ দিছিল। কিছু পণ্ডিতে ধ্বনিকাৰ আৰু কাৰিকাকাৰক পৃথক বুলি ভাবে আৰু কোনো সহৃদয়ক ধ্বনিৰ প্ৰবৰ্তক বুলি কয়। কুন্তক, মহিমভট্ট, ভট্টনায়ক আদি আলংকাৰিকসকলে ধ্বনিতত্ত্বক তুমুল সমালোচনা কৰি নিজেই অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ গ্ৰন্থও ৰচনা কৰিছিল। যি কাব্যত শব্দ আৰু অৰ্থই নিজক অপ্ৰধান কৰি ব্যঙ্গ অৰ্থৰ প্ৰকাশ কৰে, সেই কাব্যবিশেষক পণ্ডিতসকলে ধ্বনিকাব্য বুলি কয়। নানা বেশভূষাৰে শোভিতা কোনো নাৰীৰ দেহব্যতিৰিক্ত শাৰীৰিক যি লাৱণ্য তাৰ দৰেই কাব্যত অলংকাৰ, ৰীতি আদিৰ বাহিৰেও যি অভিনৱ অৰ্থই মনত আনন্দ জন্মাই সেয়াই হ'ল ধ্বনি। কাব্য তিনি প্ৰকাৰৰ— ১) ধ্বনিকাব্য, ২) গুণীভূতব্যংগ কাব্য, ৩) চিত্ৰ কাব্য।

আনন্দবৰ্দ্ধনৰ এই সিদ্ধান্তটিক জনপ্ৰিয় কৰাত লোচনকাৰ অভিনবগুপ্তৰো অৱদান আছে। ধ্বনিতত্ত্বক পূৰ্ণৰূপত পূৰ্ণদৃষ্টিভংগীৰে মূল্যায়ণ কৰিবলৈ অভিনৱগুপ্তৰ 'ধ্বন্যালোকলোচন' ভাষ্য অপৰিহাৰ্য।

ধ্বনিতত্ত্বই শব্দতকৈ অৰ্থক বেছি গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছে। ব্যংগাৰ্থক কাব্যত মূল বুলি উপস্থাপন কৰিবলৈ গৈ ধ্বনিকাৰ বিৰোধীসকলৰ সমালোচনাৰ সন্মুখীন হ'ব লগা হৈছিল। তথাপিও ধ্বনিতত্ত্বৰ গভীৰতাক চেৰ পেলাব নোৱাৰিলে।

- **বক্ৰোক্তিবাদ**

সাধাৰণ অৰ্থত 'বক্ৰোক্তি' মানে 'বক্ৰ উক্তি'। বক্ৰোক্তিক কাব্যৰ মূল তত্ত্ব বুলি পোনপ্ৰথমবাৰৰ বাবে প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল আচাৰ্য কুন্তকে 'বক্ৰোক্তিজীৱিত' নামৰ গ্ৰন্থত। অলংকাৰশাস্ত্ৰত বক্ৰোক্তিৰ ধাৰণা অৱশ্যে ভামহৰ 'কাব্যালংকাৰ' গ্ৰন্থতেই পোৱা যায়। ভামহে বক্ৰোক্তিক অতিশয়োক্তিৰেই নামান্তৰ বুলি কৈছে। ইয়েই বক্ৰোক্তিৰ ধাৰণাৰ প্ৰথম সোপান। ইয়াৰ পৰৱৰ্তী বিকাশ কুন্তকেই কৰিছে। ভামহে বক্ৰোক্তিহীনবাবেই হেতু, সুক্ষ্ম আৰু লেশ নামৰ অলংকাৰ অস্বীকাৰ কৰিছিল। দণ্ডীয়ে সমস্ত বাঙ্ময়ক দুই ভাগত ভাগ কৰিছিল— স্বভাবোক্তি আৰু বক্ৰোক্তি। যথাৰ্থবৰ্ণন স্বভাবোক্তি আৰু সকলো অলংকৃত কথনভংগী বক্ৰোক্তিৰ ভিতৰত পৰে। বামনে বক্ৰোক্তিক এবিধ সাদৃশ্যআশ্ৰিত অলংকাৰ বুলি কৈছে।

কুন্তকৰ মতে বক্ৰোক্তি কোনো বস্তুৰ অলৌকিক কথনভংগী। বক্ৰোক্তিৰ ধাৰণা বিশাল। ধ্বনি, অলংকাৰ আদিৰ ধাৰণাও বক্ৰোক্তিৰেই অন্তৰ্গত। ৰুয্যকৰ মতে ধ্বনি উপচাৰ বক্ৰতাৰ ভিতৰত অন্তৰ্ভুক্ত। স্থান অনুসাৰে বক্ৰোক্তি ছয় প্ৰকাৰৰ— বৰ্ণবক্ৰতা, পদপূৰ্বাৰ্দ্ধবক্ৰতা, পদোত্তৰাৰ্ধ বক্ৰতা, বাক্যবক্ৰতা, প্ৰকৰণবক্ৰতা আৰু প্ৰবন্ধবক্ৰতা।

বক্ৰোক্তিক প্ৰধান হিচাবে বৰ্ণনা কৰিলেও কুন্তক ৰস, গুণ, ৰীতি, অলংকাৰৰৰ বিষয়ে সম্পূৰ্ণ জ্ঞাত আছিল। সকলোবোৰ ধাৰণাক বক্ৰোক্তিৰ পটভূমিতেই ব্যাখ্যা কৰিছিল। ধ্বনিতত্ত্বৰ বিৰোধ কৰিলেও আনন্দবৰ্দ্ধনক কুন্তকে ক'তো সমালোচনা কৰা নাছিল। বক্ৰোক্তিবাদে কাব্যসমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰত বহুদূৰ আগবাঢ়ি গ'লেও কাব্যতত্ত্বৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয়ত বিশেষ সহায়ক হোৱা নাছিল। সেয়েহে এই তত্ত্বৰ ব্যাখ্যাকৰ্তাৰ উল্লেখ অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ ইতিহাসত পোৱা নগ'ল। সেইবাবেই এই তত্ত্বৰ উচিত মূল্যায়নো নহ'ল। এই তত্ত্বকো অলংকাৰবাদৰে নামান্তৰ মাথোন বুলিব পাৰি।

ঔচিত্যবাদ

কাশ্মীৰি আলংকাৰিক ক্ষেমেন্দ্ৰক ঔচিত্যবাদৰ প্ৰবৰ্তক হিচাবে জনা যায়। তেওঁ 'ঔচিত্যবিচাৰচৰ্চা' গ্ৰন্থখনত ঔচিত্যক কাব্যৰ আত্মা হিচাবে প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। ক্ষেমেন্দ্ৰৰ মতে ঔচিত্য ৰসজীৱিতভূত, যিয়ে কাব্যত চমৎকাৰিত্ব আনে।

ঔচিত্যৰ ধাৰণা কাব্যশাস্ত্ৰৰ ইতিহাসত নতুন নহয়। ভৰতে ঔচিত্যক প্ৰকৃতি, প্ৰবৃত্তি, অলংকৰণ প্ৰভৃতি নাটকীয় উপাদানৰ অন্তৰ্গত বুলি ধাৰণা কৰিছিল। দণ্ডী, ভামহ আৰু ৰুদ্ৰটেও ঔচিত্যৰ উল্লেখ কৰিছিল। আনন্দবৰ্দ্ধনৰ হাতত ঔচিত্যৰ ধাৰণাই আৰু উৎকৰ্ষ লাভ কৰিলে। তেওঁৰ মতে ঔচিত্যৰ অনুপস্থিতিয়ে ৰসাস্বাদত ব্যাঘাত জন্মায়। ক্ষেমেন্দ্ৰই ঠিক বিপৰীত দৃষ্টিভংগীৰে ৰসৰ উপস্থিতিয়ে ঔচিত্যৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰে বুলি মত পোষণ কৰিছিল।

ক্ষেমেন্দ্ৰৰ মতে, যাৰ যিটোৰ লগত সাদৃশ্য আচাৰ্যসকলে তাকেই উচিত বুলি কয়। উচিতৰ যি ভাব, তাকেই ঔচিত্য বোলা হয়। মানবশৰীৰত প্ৰাণৰ দৰে ঔচিত্যও কাব্যৰ প্ৰাণ। আঠাইশ প্ৰকাৰ ঔচিত্য ক্ষেমেন্দ্ৰই উল্লেখ কৰিছে। ৰসৰ ক্ষেত্ৰত ঔচিত্যৰ স্থান আৰু মহত্বৰ বিষয়ে ক্ষেমেন্দ্ৰই বিস্তৃত বিৱৰণ দাঙি ধৰিছে। প্ৰত্যেক ৰসৰ বাবে পৃথক ঔচিত্যৰ ভাব আৰু তাৰ

উদাহৰণ দাঙি ধৰিছে। ৰসৰ প্ৰাণেই ঔচিত্য বুলি ক্ষেমেন্দ্ৰই স্বীকাৰ কৰিছে। ক্ষেমেন্দ্ৰৰ পৰৱৰ্তী আচাৰ্য মম্মট, ভোজ আদিয়ে এই সিদ্ধান্তক স্বীকাৰ কৰিছে যদিও গুৰুত্বসহকাৰে এই ধাৰণাৰ বিচাৰ কৰা নাই। আধুনিক সমালোচকসকলৰ মতে ঔচিত্য কোনো নতুন ধাৰণা নহয়। ভৰতৰ ধাৰণাটিকেই ক্ষেমেন্দ্ৰই মতবাদৰূপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছিল। প্ৰকৃততে ঔচিত্যৰ ধাৰণা সৰ্বব্যাপী কাব্যশাস্ত্ৰৰ সকলো ধাৰণাতে প্ৰযোজ্য হয়, কিন্তু কাব্যৰ প্ৰাণৰূপে ই চমৎকাৰিত্ব প্ৰদান কৰিব নোৱাৰে।

জানি থোৱা ভাল

আলংকাৰিকসকলৰ মতসমূহ পৰস্পৰ নিৰপেক্ষ নহয়। উৎপত্তিৰ পৰা বিৱৰ্তনৰ মাজেৰে গতি কৰা কাব্যশাস্ত্ৰৰ তত্ত্বসমূহে কাব্যপ্ৰাণৰ অনুসন্ধানৰ গতিপথহে নিৰূপণ কৰে। এই গতিপথক গঠনমূলক স্তৰ, সৃষ্টিমূলক স্তৰ, ব্যাখানমূলক স্তৰত ভাগ কৰিব পাৰি। আৰম্ভণিৰ পৰা ভামহলৈ সৃষ্টিমূলক, ভামহৰ পৰা আনন্দবৰ্দ্ধনলৈ গঠনমূলক আৰু আনন্দবৰ্দ্ধনৰ পিছৰ যুগক ব্যাখানমূলক আখ্যা দিব পাৰি।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ 'ৰীতিবাদৰ' প্ৰবৰ্তক কোন?

.....

প্ৰশ্ন নং ৭ ঃ 'ৰসসূত্ৰ' কোনে প্ৰদান কৰিছিল?

.....

প্ৰশ্ন নং ৮ ঃ অভিনৱগুপ্তৰ ধ্বন্যালোকৰ ওপৰত লিখা ভাষ্যৰ নাম লিখক।

.....

প্ৰশ্ন নং ৯ ঃ বামনে বক্ৰোক্তিক কি আখ্যা দিছিল।

.....

প্ৰশ্ন নং ১০ ঃ ক্ষেমেন্দ্ৰই কি মতবাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল?

.....

১.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টিত আমি নিম্নলিখিত বিষয়সমূহ আলোচনা কৰিলো ঃ

- অলংকাৰশাস্ত্ৰ কি জানিব পাৰিলো।
- অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ উৎপত্তি আৰু ক্ৰমবিকাশৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিলো।

- অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন মতবাদসমূহ কিদৰে সৃষ্টি হ'ল জানিব পাৰিলো।
- এই ধাৰাসমূহ কোনে প্ৰবৰ্তন কৰিছিল সেই আলংকাৰিকসকলৰ বিষয়েও জানিব পাৰিলো।

১.৬ অধিক জানিবলৈ

১) জোশী অনিৰুদ্ধ, (১৯৮৪), *সংস্কৃত অলংকাৰ শাস্ত্ৰকা সমন্বিত ইতিহাস*, দিল্লী ঃ অজন্তা পাবলিকেশন্।

২) কানে পি ভি, (১৯৯৪), *হিষ্টৰি অফ্ ইণ্ডিয়ান পোয়েটিক্স*, দিল্লী ঃ মতিলাল বানাৰসিদাস।

৩) দে এচ্ কে, (১৯৬০), *হিষ্টৰি অফ সংস্কৃত পোয়েটিক্স*, কলিকতা।

৪) চৈতন্য কৃষ্ণ, (১৯৬৫), *সংস্কৃত পোয়েটিক্স*, এছিয়া পাবলিশিং হাউচ।

১.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ অন্য এটি নাম সাহিত্যশাস্ত্ৰ।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ লগত যোগসূত্ৰ থকা আন এটি শাস্ত্ৰৰ নাম ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰ।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ধ্বনিবাদৰ প্ৰবৰ্তক আনন্দবৰ্দ্ধন।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ কাব্যমীমাংসা ৰাজশেখৰে লিখিছিল।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ নাট্যশাস্ত্ৰৰ প্ৰণেতা ভৰত।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰীতিবাদৰ প্ৰবৰ্তক বামন।

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'ৰসসূত্ৰ' ভৰতমুনিয়ে প্ৰচলন কৰিছিল।

৮ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অভিনৱগুপ্তৰ 'ধ্বন্যালোক'ৰ ওপৰত লিখা ভাষ্যৰ নাম 'ধ্বন্যালোকলোচন'।

৯ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বামনে বক্ৰোক্তিক অলংকাৰ আখ্যা দিছিল।

১০ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক্ষেমেন্দ্ৰই ঔচিত্যবাদৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল।

১.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ ঃ নাট্যশাস্ত্ৰৰ প্ৰণেতাৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

(খ) চুটি প্ৰশ্ন ঃ (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ৰীতিবাদৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ ৰসবাদৰ তাৎপৰ্যৰ বিষয়ে লিখক।

(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৩০০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ ঃ অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ আৰম্ভণি আৰু ক্ৰমবিকাশৰ বিষয়ে বহলাই লিখক।

*** ***** ***